

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК

доктор історичних наук,
професор кафедри історії і теорії мистецтва ЛНАМ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПСИХОАНАЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ СТЕПАНА БАЛЕЯ

***Анотація.** Аналізується психоаналітична модель дослідження творчості Т. Шевченка, зокрема у розвідці С. Балея “З психології творчості Шевченка”, простежується реалізація та трансформація психологічних комплексів (комплекс Ендиміона), культурних архетипів, зокрема жіночих і містично-символічних, месіансько-релігійних мотивів.*

Ключові слова: психологічні комплекси, психоаналітична модель, культурні архетипи.

Степан Бале́й є одним з найвидатніших українських учених у царині медицини, педагогіки, соціальної психології, культурології. Філософ Марія Кашуба зазначила, що С. Бале́й “поки що маловідомий у сучасному науковому світі академік європейського вишколу у гуманітарній сфері, який протягом півстоліття творчої активності всебічно і послідовно опрацював власну фундаментальну теорію персонології” [1, 83]. Його доробок є надбанням двох культур — української та польської. Творчість С. Балея відносно добре інтегрована в контекст польської науки. Твори відомі та не раз перевидавалися. У історії української науки С. Бале́й незаслужено обділений увагою. Щоправда, від 1993 р. у Львові (а від 2003 року і в Одесі) з ініціативи М. Верникова відбуваються щодва роки Балеєвські читання, за його ж ініціативою та під його редакцією розпочалося видання зібрання праць академіка С. В. Балея [2; 3]. З’явилися перші спроби і наукового опрацювання біографії вченого [4], і інтегрування його доробку в контекст сучасного українознавства [5].

Степан Бале́й закінчив Львівський університет і здобув ступінь доктора філософії, був одним з кращих студентів К. Твардовського. Згодом здобув ще й лікарську освіту. Український

період творчості тривав упродовж 1911–1927 рр. У цей час він працював в українських гімназіях, викладав у Львівському таємному університеті, публікувався у “Записках Наукового Товариства імені Шевченка” та у “Літературно-науковому віснику”. Згодом його життя було пов’язане з роботою у Варшавському університеті та Інституті педагогічної психології.

Нарис “З психології творчості Шевченка” С. Балеї написав у Львові 1916 р., а невелику розвідку “Трійця в творчості Шевченка” — 1921 р. Це одні з перших спроб потрактувати творчість Т. Шевченка з точки зору культурологічної концепції та методології психоаналізу З. Фройда. Психоаналітичний підхід до вивчення культури загалом і окремих її складових, явищ, художніх творів та ін. сформувався на початку ХХ ст. Початковими тезами психоаналізу були твердження З. Фройда про зв’язок внутрішнього стану особистості із зовнішнім соціокультурним світом, а власне — про тісну залежність психоемоційного стану особистості від “регульовального” впливу культури. Важливою теоретичною тезою психоаналізу в дослідженні явищ культури стало міркування З. Фройда про те, що енергія потягу, насамперед сексуального характеру, не знаходячи прямого виходу (бо блокується нормами культури), отримує опосередкований вихід і вираження в патологіях і підсвідомих формах (сновидіння, неврози, істерія, девіантна поведінка та ін.). Важливою є фройдистська теза про те, що складові частини духовної культури (релігія, мистецтво, наука) є сублімацією витіснених підсвідомих імпульсів у прийнятних для соціуму формах. З. Фройд виклав своє трактування співвідношення між Я (Ego), Воно (id) та Над-Я (Super-Ego). За Фройдом, Воно (id) — глибинний шар підсвідомих потягів, сутнісна основа особистості, над якою надбудовуються всі інші частини особистості. Я (Ego) — це сфера свідомого, а Над-Я (Super-Ego) — “сфера повинності”, моральна цензура, що ґрунтується на батьківському авторитеті та культурних нормах. Ця структурна схема з розписаними функціями її елементів до сьогодні є одним з універсальних способів пояснити поведінку та діяльність людей будь-яких культур різних часів і народів. Незаперечним здобутком психоаналізу була увага

до раннього дитинства людини як до періоду формування визначальної для всього наступного життя психоемоційної бази особистості. Особливу увагу психоаналіз зосереджував на комплексах і фобіях раннього дитинства, формах дитячої сексуальності, зокрема детально опрацьований комплекс Едіпа (для жіночої статі — комплекс Електри).

Уже за життя З. Фрейда в рамках психоаналітичного трактування культури сформувалися кілька напрямків. Зокрема, один з них сформували “вірні” послідовники “канонічного” фрейдизму (наприклад Г. Рохейм), які основну увагу зосередили на аналізі сублімації сексуальних потягів у явищах культури. Інший напрям створили дослідники, які працювали в руслі психоаналітичної парадигми, але з певними, доволі істотними теоретичними корекціями (К. Юнг, А. Адлер). Ще одна група дослідників — це прихильники психоаналізу, але доволі гострі критики засад його фрейдистської моделі (Е. Фромм, К. Горні та ін.). І остання група дослідників, мабуть, найчисленніша, — це дослідники, які ситуативно використовували психоаналіз, чи його окремі елементи, для аналізу тих чи інших явищ, артефактів культури та, зокрема, мистецтва. До цієї групи й належав С. Балей. У згаданій розвідці “З психології творчості Шевченка” він використав кілька основних теоретичних засад психоаналізу для з’ясування рис особистості Т. Шевченка та їх екстраполявання в поетичній творчості. Серед цих теоретичних засад такі: “перенесення” психоемоційних рис і психологічних комплексів автора-поета на його літературних героїв; гіперважливість періоду дитинства для становлення особистості. Автор міркує про наукову цінність і об’єктивність психоаналізу як наукового методу в гуманітаристиці та вважає, що цей метод аналізу особистості митця та його творчості ґрунтується на тезі про те, що творець, зображуючи сам себе безнастанно в різних іпостасях, не пізнає в них свого “я”, а відтворює сам себе [2, 177-178]. Автор цілком слушно підкреслює, що “Шевченко належав до тих одиниць, яких індивідуальність занадто сильно розвинена як на те, щоб вона могла затратити свою окремішність під напором зовнішніх впливів і занадто багата, щоб її відношення до суспільності могло її в

цілості поглотити. Поетове я могло хвилями нуряти ся до дна у морі суспільного організму, але воно не могло розтопити ся у ньому” [2, 174]. С. Балей пише: “безнастанне підношення суспільного і народницького моменту як чинника творчості Шевченка несе з собою небезпеку насильно втискати психіку поета в тісні трохи рамці апостольства суспільної справедливості і затирати ті черти його душі, що виходять поза сей обсяг” [2, 188].

С. Балей, очевидно, дуже добре розумів характер усталених на початок ХХ ст. оцінок життя та творчості українського генія, національного Кобзаря — Тараса Шевченка. Формуючи культ Поета-пророка, наголошували насамперед на національних характеристиках творчості, на його вільнодумстві, на прагненні свободи, яке розглядали і в індивідуальному, і в народно-національному вимірі. Ще один аспект — акцентування страждань Поета, що стали втіленням народних нестерпних поневірянь. Т. Шевченко завжди був потрактований у загальнонаціональному масштабі як особа, що репрезентувала націю. Аналіз індивідуальності Поета, сфери його особистих (часто суперечливих) психоемоційних станів, не завжди були першочерговими науковими завданнями. Щоправда, насамперед літературознавці аналізували окремі аспекти чи сюжети творів, спираючись на біографію Т. Шевченка, на його дуже особисті переживання.

Використовуючи психоаналітичний підхід для характеристики особистості та творчості Т. Шевченка, С. Балей зосередив увагу на трьох аспектах і відповідно назвав частини своєї розвідки. У розділі дослідження під назвою “Ендиміонський мотив у Шевченка” С. Балей для аналізу не обрав комплекс Едипа, центральний у класичному психоаналізі, а звернувся до дещо “маргінального” комплексу, до того ж, у далеко не “класичній” фрейдистській інтерпретації. Для характеристики цього комплексу С. Балей, подібно до З. Фрейда, використовує образи античної міфології та приклади класичної європейської літератури. Ендиміон — коханий богині Селени, яка просить Зевса зберегти для милого вічну молодість. Відповідно Зевс занурює його в безпробудний сон. Селена приходять

щонаочі до Ендиміона й пестить його донесочу. С. Балеї на основі символіки цього міфу описує один з комплексів чоловіків-мрійників. За словами С. Балея, у такого типу чоловіків, що “чим далі втікає в життю і перед ними здійснення їх любовних бажань, а їм бракує волі чи відваги піти за ним вздогін, тим частіше щастя це приходить само до них — у сні” [2, 181]. Поряд з мрійництвом у цьому психологічному комплексі С. Балеї вбачає також пасивність і інфантильність чоловіка, а відповідно — активність стає прерогативою любки-богині. А як наслідок — “поєднання” образу коханої жінки та матері в уяві чоловіка. Опис цих психоемоційних станів він простежує у творчості Данте, Ю. Словацького та ін. Балеї-психолог наголошує, що чимало творців-геніїв у зрілому віці зберігали помітні сліди цієї інфантильності. С. Балеї використовує одну з головних засад психоаналізу, а саме вплив дитячих переживань (психологічних травм, стресів та ін.) на становлення індивідуальності. У дослідженні автор звернувся лише до двох творів Т. Шевченка, а саме — до сюжетної лінії Яреми та Оксани (“Гайдамаки”) та до вірша “Мені тринадцятий минало”. Ярема “сирота убогий”, “жидівський попихач” закоханий в Оксану, титарівну, яка вже за своїм соціальним статусом йому не пара. Але мрії сповнюються, і Оксана відповідає щирим, глибоким почуттям любові. У цьому сюжеті автор побачив власне іпостась інфантильного, мрійливого чоловіка і його кохану, яка всупереч соціальній логіці часу покохала його. У вірші “Мені тринадцятий минало” С. Балеї бачить виразну персоніфікацію Т. Шевченка. Зауважує — “майже не хочеться вірити, щоби тринадцятилітня дитина могла бути спосібна до таких чувств надземного захоплення і безграничного одчаю, що роблять вражінне містичної глибини” [2, 185]. Ендиміонівський мотив творчості С. Балеї виводить з життя поета. Особливо наголошуючи на тому, що “доля не дозволила поетові пережити повну, щасливу любов, а знаємо, як глибока була в його душі потреба любити і бути любленим” [2, 185]. Отже, у творчості Т. Шевченка можна простежити несвідомий пошук самого Поета такої коханої чи дружини, яка б замінювала йому матір. Ендиміонівське кохання в трактуванні С. Балея — це

такі відносини між закоханими, у яких жінка активна: вона і кохає чоловіка, і опікується ним, як мати. А чоловік відповідно — пасивний, інфантильний, сповнений мрій про щастя, хоч і усувається від життєвої боротьби за це щастя.

Мрійливість у Т. Шевченка не перетворилася на замкненість від світу й пасивність. Аналізуючи психоемоційні риси Т. Шевченка, С. Балеї звертає увагу на проблему взаємодії приватного світу та світу реальної дійсності в Шевченка. Реалістичне сприйняття дійсності, а особливо надзвичайна вразливість на дисонанс між тим, що повинно бути, і тим, що є в дійсності, обмежувала світ мрій та фантазій Поета. За словами С. Балея, “йому здавалося гріхом проти правди попадати в захват перед пишністю уявленого світа, між тим як дійсність затоплена морем лиха. “Латана свитина” ставала заслоною між ним і мрією і гасила її чар” [2, 187].

Дослідник акцентував увагу на закономірності й твердив, що поетична творчість для Т. Шевченка була способом демонстрування гірких і прикрих почуттів, що раз-у-раз переповнювали його душу, і навколишня реальність не обмежувала цих почуттів, бо дійсність видавалася Поетові саме прикрою та злостивою. Інакше, однак, було тоді, коли душу його обгортала жадоба почувань ніжних і теплих, коли він відчував потребу ввійти на якийсь час у атмосферу погідну та ясну. Бажання силою уяви творити світ, у якому було би бажане для Поета тепло і добро, входило у конфлікт з Шевченковим почуттям дійсності [2, 188].

С. Балеї підкреслював ще одну психоемоційну рису Т. Шевченка, а саме — здатність вчуватися в душу іншої особи, здатність силою слова перевтілюватися не лише в інших осіб, історичних зокрема, а й у образ жінки, дитини, а то й рослини. Принагідно говорив про образ тополі як алегорію Поетового душевного стану суму й самоти. Окремі елементи творчості Т. Шевченка пов'язує з переживанням містичних настроїв, зокрема наголошує на пов'язаності містики та еротики. У творчості Т. Шевченка є міфотворча тенденція, про яку С. Балеї пише: “міф про рай, страчений людськістю, є проекцією ідеальних, нездійснених бажань людства в дитинячі його часи, він є пе-

ренесенням у минуле образу щастя і совершенства, за яким ту-жить людство, а якому теперішня дійсність не дає осушення” [2, 192]. Проекція особистості Поета на його творчість, на думку С. Балея, здійснена в межах структурного ряду інфан-тилізм — еротика — кохана — мати.

Назва наступної частини розвідки С. Балея “Фемінізм Шевченка” не відображає суті написаного. На початку ХХ ст. у Галичині було вже чітко означено розуміння “фемінізму” як напрямку суспільно-політичного руху за соціальну рівно-правність жінок і чоловіків. Власне в такому значенні фемінізм не розглядається у статті. У ній мова радше йде про розуміння фемінності, жіночого у творчості Т. Шевченка. Для доби ро-мантизму “ewig weibliche” (“вічно жіноче”) — не лише поши-рений поетичний “рефрен”, повторений багатьма авторами, а й одна з важливих світоглядних засад. Бо “жіноче” чи не найтіс-ніше пов’язане з ірраціональністю, містичністю, чуттєвістю — безумовними “фаворитами” митців-романтиків. До того ж на початку ХХ ст. серед культурологів популярним було неоро-мантичне переконання в тому, що культури, як і кожна особа, втілюють певну статеву ідентичність. Зокрема, Л. Фробеніус запропонував поділ на культури чоловічого і жіночого типу. У цій частині С. Балея виокремив понятійно-символічний ряд “незаймана дівчина — покритка — мати — мадонна”.

Загальновизнаною є сила емоційного впливу поетичних Шевченкових жіночих образів. С. Балея робить спробу до-вести, що основний мотив творчості Поета — культ Жінки як уособлення естетичної краси, але найважливіше — Жінки-Матері як “храму святості”. Непорочна дівчина та мати — дві жіночі іпостасі, у яких Т. Шевченко об’єктивує свої почуття.

Особливо гостре несприйняття в Поета викликало “по-топтання недолею і лихими людьми жінщини”. У трактуванні Т. Шевченка мало характер “якогось святотацтва, якогось гріха проти божества і святості...поганьблена жінка є в очах поета найяркішим об’явом...осквернення багном божої, святої іскри замкненої в душі чоловіка” [2, 195]. С. Балея твердить, що “Поет вважав свою власну судьбу оскверненням божого об-разу, який лежав в його душі; а в постаті поганьбленої жінки

йому підсувався найсовершенніший символ сего осквернення” [2, 195]. І ще — “мотив поганьбленої жінки є ... зв’язаний в душі з гадкою про зломанне його власного щастя” [2, 196]. Не раз описана Поетом жіноча недоля, занепащене життя жінок є джерелом і його глибокого песимізму, і щиро благоговійного пошанування Матері-Мадонни. Шевченкові жіночі образи є, з одного боку, продуктом естетики та світоглядних засад доби романтизму. Ці жіночі образи — яскраво романтичні. Вони глибинно закорінені в народних типажах, емоційні, чуттєві, прекрасні, вічно стражденні та майже завжди приречені на трагічні переживання. З іншого боку, жіночі образи в Шевченковій творчості є втіленням Поетових почувань, проєкцією його особистих психологічних кривд і комплексів. С. Балеї окреслює ще один аспект дослідження Шевченкових жіночих образів, а саме — співвідношення у них ідеального та реалістичного.

Третя, невелика за обсягом, частина роботи С. Балея має назву “Замітки про містицизм в творчості Шевченка” Дослідник розмірковує про дар Т. Шевченка вчуватися у світ, у душі людей. Торкається теми містичної долі Поета як жертви за долю народу, теми релігійності поета, підкреслюючи, що Т. Шевченко насамперед має містичний зв’язок з природою, космосом, що “його часом захоплював стан екстази, захват, в якій здавалося йому, неначе б він був у царстві божім, а світ цілий ставав ся його власність” [2, 207]. Шевченкові властива містична інтуїція. Містичність С. Балеї трактує в дусі європейського романтизму, сучасником, адептом і представником якого був Т. Шевченко. С. Балеї писав, що містичне пізнання досконаліше, ніж раціональне, зокрема, пізнання Бога правди є можливим власне через містичну інтуїцію [2, 208].

Аналізуючи особистість Т. Шевченка з точки зору психоаналізу, С. Балеї прийшов до низки висновків. Зокрема, вважав, що в літературних героїв трансформувалися риси характеру та психоемоційні стани Поета. Найважливішими для осягнення індивідуальності Т. Шевченка і в приватному, і в публічному вимірі вважав ендиміонівський мотив, культ жінки та містицизм. Витоки комплексу Ендиміона в Т. Шевченка, на думку С. Балея, сягають дитячих років Поета, раннього

сирітства та екзистенційної самотності. Поглибили та уявнили цей комплекс обставини тогочасної української дійсності, драматичні і для життя Поета, і для розвитку Нації. Шевченкове трактування жінки витоками теж сягає ранніх років Поета. Особисті переживання трансформувалися в художні жіночі образи, сила емоційного впливу яких поставила їх у перший ряд загальнонаціональних жіночих культурних символів і культурно-психологічних архетипів. Містичність як психоемоційну рису Т. Шевченка С. Балеї розглядає в контексті загостреного вчування в душу іншої особи, а також містично-пророчого дару Поета.

Наукова розвідка “З психології творчості Шевченка” С. Балея є біля витоків української традиції психоаналітичної інтерпретації явищ культури. С. Балеї максимально коректний і до самої особистості Кобзаря, і до смаків і уподобань свого потенційного читача, і до параметрів сформованого національного культу Поета-Пророка. Водночас він дотримався самого духу психоаналізу, уникнувши певних його контроверсійних засад. Традицію українського психоаналітичного напрямку в культурології після тривалої вимушеної перерви продовжили С. Павличко, О. Забужко, Н. Зборовська, Г. Грабович. Величезна кількість осіб, подій, фактів української культури мають всі підстави стати об’єктами дослідження найрізноманітніших історіософських шкіл і методологічних підходів. Спроби фрейдистського аналізу особистості та творчості Т. Шевченка, ще дуже далекі від наукової вичерпності та всебічності, могли би в перспективі сприяти зацікавленню дослідників-шевченкознавців іншими методологіями. Зокрема, видається, що концепція підсвідомих культурних архетипів Юнга та його послідовників щодо життя та творчості Т. Шевченка була би дуже слушною та доречною, адже основні юнгівські архетипи (Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість Бог, Мудрець, Праматір, Божественне Дитя, Двійник, Андрогін, Герой, Демон), принаймні значна їх частина, можуть служити символічно підсвідомими моделями, які зреалізовані у творчості Тараса Шевченка.

1. *Кашуба М.* Творчість Тараса Шевченка в контексті психоаналізу // Вісник НУ "Львівська політехніка". — 2006. — №550. — С. 83-94. 2. *Балей С.* Зібрання праць: У 5 т. Т. 1. — Львів-Одеса: ІФЛІС ЛФС "Cogito", 2002. — 488 с. 3. *Балей С.* Зібрання праць: У 5 т. Т. 2. — Львів: Національний університет "Львівська політехніка", 2009. — 512 с. 4. *Верников М.* Слово про академіка Степана Балея // Філософські пошуки. — 1997. — Вип. 4. — С. 4-13; *Верников М.* Життя і наукова діяльність Степана Балея // Філософська думка. — № 5. — 2001. — С. 74-89; *Петрюк П.Т., Бондаренко Л.І.* Академік Степан Володимирович Балей — видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик та філософ // Журнал психіатрії і медичинської психології. — 2001. — № 1. — С. 118-125. 5. *Павличко С.* Сто років без Фрейда // Критика. — 1998. — № 9. — С. 11-15; *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1999. — 447 с.; *Левчук Л.Т.* Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2002. — 255 с.; *Зборовська Н.В.* Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури: Монографія. — К.: Академвидав, 2006. — 504 с. — (Серія "Монограф").

Annotation

Oksana Malanchuk-Rybak. Taras Shevchenko in the psychoanalytic studies of Stepan Bailey. This study analyzes the psychoanalytic model of Taras Shevchenko, particularly in intelligence of Stepan Bailey "From the psychology of Shevchenko." In the work of the poet traces the implementation and transformation of psychological complexes (complex Endymion), cultural archetypes, including women and mystical, symbolic, messianic and religious motives.

Keywords: cultural archetypes, psychological complexes, psychological model.

Аннотация

Оксана Маланчук-Рыбак. Тарас Шевченко в психоаналитических исследованиях Стэпана Балея. Анализируется психоаналитическая модель исследования творчества Т. Шевченка в работе С. Балея "Из психологии творчества Шевченко", отслеживается реализация и трансформация психологических комплексов (комплекс Едымiona), культурных архетипов, особенно женских и мистически-символических, религиозных мотивов.

Ключевые слова: психологические комплексы, психоаналитическая модель, культурные архетипы.